

Summary. *Fareniy I.A. Political looks and “Law of historical prospect” of Mykola Levytskyi.* In the articles exposed political looks and political science conceptions of the world-wide Ukrainian co-operative figure Mykola Levytskyi (1859–1936). His attitude is shown toward the socialistic prospect of development of humanity, vision of national question and conformities to law of socio-political processes.

Key words: *Mykola Levytskyi, political looks, political idea, political science*

УДК 94(477)“18/19”:281.9

К.О. Єлєсіна

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ НА СЕРЕДНІЙ НАДДНІПРЯНЩИНІ У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ГРАФІВ БОБРИНСЬКИХ

З’ясовано місце та роль родини Бобринських у релігійно-церковному середовищі Середньої Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Розглянуто різні аспекти діяльності, зокрема будівництво храмів, пам’яткоохоронна робота, підтримка церковнопарафіяльної освіти, забезпечення гідного рівня життя духовенства.

Ключові слова: *графи Бобринські, Смілянський маєток, конфесія, духовенство, церковнопарафіяльна школа*

Діяльність родини Бобринських довгий час залишалася поза межами наукових історичних досліджень, що було викликано “класовими” підходами тлумачення історії. Ті ж оцінки, що зрідка з’являлися у науковій літературі, надавали родинній активності Бобринських однозначно негативного відтінку, трактуючи її як таку, що була спрямована на задоволення власних інтересів у майновому сенсі. Однак, прискіпливий і детальний розгляд діяльності представників родини Бобринських дає змогу побачити її різноплановість, багатовекторність та віднайти позитивні риси, що вплинули на розвиток Середньої Наддніпрянщини. Причому не лише соціально-економічний, а й культурний. Церковно-релігійне життя, як одна із площин культурного поступу цих територій, також продовжує залишатися недостатньо з’ясованою зі схожих причин, передусім через потребу подолання радянських ідеологічних стереотипів. У цьому сенсі актуальним видається дослідження, що має на меті з’ясування ролі різних представників родини Бобринських у церковно-релігійному житті Середньої Наддніпрянщини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Незважаючи на те, що окремі аспекти діяльності графів Бобринських висвітлюються у сучасних наукових дослідженнях, зокрема господарський – у монографії Н. Темірової [1], археологічний та пам’яткоохоронний – у статтях О. Марченка [2], С. Безсонової [3], Т. Клименко [4], на сьогоднішній день не створено праць, у котрих висвітлювалося б питання впливу діяльності родини Бобринських на загальне церковно-релігійне становище на Середній Наддніпрянщині. Джерелами для подібного дослідження виступають архівні матеріали, представлені документами 127-го фонду Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, матеріали дореволюційної періодики, зокрема, “Киевские епархиальные ведомости” [5], статистичні матеріали видань, опублікованих до 1917 р., зокрема “Памятная книжка Киевской епархии” [6] та “Смела” [7], особисті спогади нащадків родини Бобринських [5].

Отож, володіння графів Бобринських на Середній Наддніпрянщині територіально охоплювали межі Смілянського маєтку, що розташовувався у межах Черкаського та Чигиринського повітів (а також кількох сіл Звенигородського повітів, що не входили до його складу) Київської губернії. У 1838 р. дружина дійсного статського радника Олексія Бобринського (1800–1868) Софія Олександрівна (1799–1866), уроджена Самойлова, придбала у свого брата М. Самойлова Смілянський маєток із центром у Смілі [1, 50]. Протягом 70-ти років, до 1918 р., діяльність представників різних поколінь “смілянської” (“української”) гілки родини Бобринських була спрямована на всебічний розвиток цих територій. Дбаючи про соціально-економічну, освітню, культурну сфери своїх маєтностей, Бобринські приділяли значну увагу підтримці церковно-релігійного життя.

Основним виявом діяльності графів Бобринських у конфесійній сфері було будівництво та загальна підтримка православних церков. До моменту переходу Смілі у володіння Бобринських у містечку функціонувало 3 православних храми. Найдавнішим із них був

дерев'яний Покровський, збудований у середині XVII ст. Протягом XIX ст., особливо другої його половини, приміщення храму розбудовували та оздоблювали. У 1854 р. воно було розширене двома прибудовами та дзвіницею. У 1859 р. за сприяння С.О. Бобринської до основного приміщення храму прибудували ризницю та пономарню [9, 223].

До початку XX ст. згадане дерев'яне приміщення опинилося у стані, близькому до аварійного, непридатного для проведення богослужінь. У зв'язку з цим виникла потреба або капітального ремонту, котрий межував би із повною перебудовою, або, що було значно доцільніше, будівництва нового церковного приміщення. У 1903 р. на зібранні парафіян, очолюваних священиком Я. Ботвиновським, було вирішено збудувати новий храм. Духовенство та віряни Покровської парафії бачили його цього разу не дерев'яним, а кам'яним. До того ж, цього вимагала ст. 214 будівельного статуту, в якій прописувалося положення про те, що всі новозбудовані церкви повинні бути кам'яними. Те саме радив парафіянам митрополит Феогност, що відвідав містечко в 1902 р. [10, 4]. Тим більше, що коштів вистачало [10, 20]. А власник Сміли Лев Бобринський (1832–1915) висловив готовність допомагати цій справі [10, 3]. Варто зазначити, що суть цієї допомоги полягала не скільки у можливій фінансовій підтримці справи, скільки у направленні на будівництво професійних фахівців із технічною освітою, яких тоді було достатньо у Смілі.

І все ж церковно-будівельний комітет зіткнувся з багатьма проблемами ще до початку фактичного зведення нового храму. Першою серйозною перепоною стали ті ж таки гроші. Суть справи полягала у тому, що комітет, виходячи з реалій своїх фінансових можливостей, визначив кошторис будівництва у 35 тис. руб., узгодивши це з єпархіальним архітектором Є. Єрмаковим. Останній, складаючи проект будівництва, оцінив його у 57 тис. руб., а таких коштів на банківському рахунку не було. У 1906 р. церковно-будівельний комітет звернувся до Л. Бобринського з проханням сприяти перегляду цього питання шляхом клопотання до київського митрополита Флавіана. Про свою згоду долучитися до цієї справи Л. Бобринський писав у листі до означеного сановника: "Священник Покровской церкви м. Смела о. Яков Ботвиновский и Церковный староста Андрей Ключников обратились ко мне, прося меня принять участие в деле постройки Покровской церкви, на что я с удовольствием согласился" [10, 63]. У 1908 р. фундамент нового храму було закладено.

Ще одною православним храмом Сміли був Успенський, збудований у 1780 р. (або 1800 р.) дбанням О. Самойлова [4, 5; 9, 229]. До його благоустрою у першій половині XIX ст. долучалися представники родин Самойлових та Яхненків. Приміром, у 1833 р. споруду було покрито залізом та облаштовано новим іконостасом коштом К. Яхненка. У пореформений період активну підтримку надавали Бобринські. Так, у 1862 р. на гроші О. Бобринського добудували дзвіницю. У 1904 р., за фінансової підтримки Л. Бобринського, поставили залізну огорожу навколо церкви [11, 1].

Потрібно зазначити, що на кладовищі цього храму знаходилася родинна усипальниця графів Бобринських, де були поховані Володимир Олексійович (1824–1898) та Олександр Олексійович (1823–1903) з дружиною Софією Андріївною (1829–1912) [12, 29–30].

У 1876 р. на Олександрівській площі Сміли заклали кам'яну Преображенську церкву на місці старої дерев'яної. Її будівництво завершилося у 1881 р. Із 80,6 тис. руб., що були затрачені на будівництво храму, графи Бобринські пожертвували третину – 25,9 тис. руб. [13, 2].

Підтримка розвитку церковно-релігійної сфери з боку графів Бобринських знайшла своє вираження не лише на теренах міста, а й у інших населених пунктах, що входили до складу Смілянського маєтку. Так, у 1846 р. О. Бобринський виділив кошти на будівництво дерев'яної Дмитрієвської церкви у с. Грушківка [6, 217]. Його дружина Софія долучилася у 1848 р. до спорудження храму на честь св. Софії у с. Балаклеї [6, 197], за її фінансової підтримки у 1857 р. зведено Вознесенську церкву у с. Констянтинівці [6, 201], у 1863 р. – Успенську церкву у с. Капітанівці [6, 219].

Представник 3-го покоління "смілянської" гілки родини Бобринських – Олексій Олександрович Бобринський (1852–1927), який займав пост голови Імператорської археологічної комісії, залишив помітний слід у сфері дослідження та збереження історичних пам'яток Середньої Наддніпрянщини. У 1882 р. він провів обстеження печерного комплексу на "старому монастирищі" Виноградського Успенського монастиря, що розташовувався у межах Смілянського маєтку [2, 32]. Окрім цього, був одним із перших археологів, хто дослідив

археологічний комплекс Мотронинського монастиря (Чигиринський повіт), склавши план і докладний опис городища, його валів і курганного могильника [3, 22].

Коли розпочалися роботи із зведення кам'яного Покровського собору у Смілі, О. Бобринський зробив спробу зберегти приміщення дерев'яного Покровського храму як пам'ятки старовини. Зокрема, обстежив його [4, 153]. До Київської духовної консисторії було направлено листа із пропозицією не зносити старої будівлі після закінченні зведення нового кам'яного собору. Як альтернативний варіант було запропоновано перенести стару церкву в інше місце задля збереження її як історичної та архітектурної пам'ятки міста [9, 188]. Окрім цього, була висловлена рекомендація зробити світлини зовнішнього та внутрішнього вигляду храму для того, щоб зберегти його в історичній пам'яті [10, 152].

Окрім зведення нових церков і розбудови існуючих, а також пам'яткоохоронної роботи зі збереження та дослідження церковно-релігійних пам'яток, графи Бобринські звертали увагу й на підтримку церковнопарафіяльної освіти у своїх маєтках. У 1858 р. при Успенському храмі О. Бобринським була відкрита церковнопарафіяльна школа для хлопчиків – дітей робітників і службовців смілянських підприємств, у першу чергу заводів. Вона включала у себе 3 відділення й у рік свого заснування нараховувала 11 учнів. Протягом 1858–1882 рр. у цій школі отримали початкову освіту 672 учні, що складало в середньому по 28 учнів на рік.

У 1874 р. В.О. Бобринський відкрив у Смілі ще одну школу – при рафінадному заводі. Вона була розрахована на навчання неповнолітніх працівників заводу. Програма цієї школи, що відповідала курсу однокласного народного училища, окрім визначених предметів, включала ще й спеціальні: креслення та ознайомлення учнів із азами та специфікою ведення конторських рахунків на заводах. Починаючи із 1876 р., учні, що закінчували цю церковнопарафіяльну школу, отримували свідоцтво про проходження курсу однокласного училища. Щороку такі документи видавали в середньому 5 особам, які в подальшому ставали старшими робітниками заводу або конторськими службовцями у маєтку Бобринських.

У 1877 р., під час кампанії допомоги пораненим на російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. перша церковнопарафіяльна школа була приєднана до другої. Об'єднані навчальні осередки, за ініціативою В. Бобринського, стали основою для створення у 1882 р. 2-класного училища при смілянському рафінадному заводі [7, 178].

Іншим аспектом діяльності графів Бобринських була підтримка духовенства. Яскравим прикладом їхнього уважного ставлення до потреб осіб духовного сану може слугувати наступний випадок. У 1842 р., із запровадженням штатів, котрими визначалася кількість духовних осіб при церквах, регулювалася та здійснювалася оплата їхньої роботи, Покровський храм залишився поза штатом. Місцеві священнослужителі не отримувало винагороди від держави, а лише від парафіян і Бобринських. Станом на 1884 р. граф платив священнику 339 руб. 36 коп., а дяку – 91 руб. 30 коп. [10, 11]. Названі суми були вищими за ті, що отримувало духовенство штатних церков. Розмір їх, однак, не був константою. У 1908 р. священник і псаломщик Покровського храму мали від Бобринських доплату в розмірі 91 руб. 84 коп. [8, 223]. У 1917 р. ця сума сягнула 430 руб. [14, 108].

Ті духовні особи, які служили при штатних церквах, як-то смілянські Успенська та Преображенська, також отримували додаткову грошову допомогу від графів Бобринських. Про це свідчать дані, що датовані 1908 р. Окрім зарплатні, яку, згідно штату, мали представники духовенства Успенської церкви, а саме: священник 300 руб., перший псаломщик 50 руб. і другий псаломщик 38 руб., вони додатково отримували від Бобринських по 330 руб. 36 коп., 91 руб. 32 коп. і 76 руб. 8 коп. відповідно [8, 229].

Ще графи турбувалися про житлове забезпечення духовних осіб. Зокрема, при смілянській Преображенській церкві їхнім коштом були збудовані будинки: у 1885 р. для священника, у 1892 р. для диякона, у 1904 р. для псаломщика [15, 103 зв.]. Житлові приміщення для причта Успенської церкви були також збудовані дбанням та коштом Бобринських [10, 5].

Уважне ставлення до православ'я з боку родини Бобринських визначалося не лише прагненням створити умови для вільного релігійного життя населенню їхніх маєтностей, а й особистим ставленням членів родини до православ'я. Зокрема, виховання дітей у православних традиціях в родині Бобринських розпочиналося змалку. В. Бобринський свідчив у своєму щоденнику про те, що кожен день розпочинався з читання Євангелія [1, 250].

Андрій Олександрович Бобринський (1859–1930) був автором кількох музичних творів для церковного співу, серед яких "Иже херувимы", "Ныне силы небесные", "Милость мира" та "Достойно есть" [16, 109]. Попри їхні недоліки, серед яких найголовніший – неухвалене ставлення до тексту, через що "наголоси приносилися в жертву музикальному викладу" [15, 110], твори А. Бобринського користувалися значною популярністю в церковних хорах.

О. Бобринський (брат Андрія), окрім збирання чисельної археологічної колекції, цікавився старовинними іконами, причому його зібрання нараховувало близько 200 раритетів. Робив це не лише з інтересу колекціонування, а й заради запобігання тому, щоб ікони, як релігійна цінність, не потрапили до рук невіруючих людей. У петербурзькому будинку Бобринських існувала окрема "іконна кімната", спеціально відведена для зберігання старовинних шедеврів [5, 514].

Попри підтримку православ'я, Бобринські виявляли толерантне ставлення до інших конфесій. Зокрема, у їхніх маєтках існували релігійні осередки неправославного віросповідання, діяли єврейська синагога, римо-католицький костел, лютеранська кірха, старообрядницька каплиця та кілька молитовних будинків.

До речі, єврейська релігійна громада високо цінувала авторитет О. Бобринського. У 1905 р. смілянський раввін звернувся до нього з проханням очолити комітет зі збирання коштів для постраждалих від погромів. О. Бобринський, приставши на цю пропозицію, у свою чергу звернувся до зарубіжних колег-археологів і вчених єврейської національності (С. Рейнака, Ротшильд і ін) пожертвувати кошти на користь цього комітету. Протягом кількох місяців була зібрана сума в 50 тис. руб. [5, 496–497], причому сам Бобринський разом зі своєю матір'ю С. Бобринською дали по 500 руб. [5, 531].

Отже, активна діяльність графів Бобринських у церковно-релігійній сфері Середньої Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. була одним із виявів загальної політики представників графської родини з культурного облаштування своїх маєтностей та підтримки й сприяння всебічному розвитку територій, на яких вони розташовувалися. Задоволення різних потреб населення, що мешкало на них, зокрема й релігійних, знаходило себе в будівництві нових храмів і збереженні існуючих, підтримці духовенства та церковнопарафіяльної освіти. Домінантним напрямком церковно-релігійної активності Бобринських була підтримка православ'я, що спиралася на світоглядні переконання й родинні традиції. Попри це, Бобринські відзначалися толерантним ставленням до інших конфесій, а у їхніх маєтках були створені умови для вільного релігійного життя.

Література

1. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.
2. Марченко О.В. Нові дослідження печер Виноградського монастиря // XIV наукова сесія Осередку НТШ у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 12–20 березня 2003 р. – Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2003. – С. 31–33.
3. Безсонова С. Мотронинське городище // Пам'ятки України. – 2002. – № 2. – С. 22–32.
4. Клименко Т.А. Пам'яткоохоронна робота на Черкащині у 1920-х роках // Красзнавство Черкащини. – Черкаси: Ваш Дім, Дикий О.О., 2005. – С. 149–158.
5. Бобринской А.А. Граф Алексей Александрович Бобринской (1852–1927). Сын об отце // Культурное наследие Российского государства. – Вып. 4. Ученые, политики, журналисты об историческом и культурном достоянии. – Санкт-Петербург: Вести, 2003. – С. 479–532.
6. Памятная книжка Киевской епархии. Историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / Сост. А. В-нов, В. Антонов. – К.: Тип-я Г.Т. Корчак-Новицкого, 1882. – 262 с.
7. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов Графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской Выставки 1913 года в Киеве / Сост. В. Головня. – К.: Тип-я Р.К. Лубковского, 1913. – 198 с.
8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУ). – Ф. 127, оп. 1011, спр. 3533.
9. Там само. – Оп. 1056, спр. 313.
10. Там само. – Оп. 1011, спр. 3618.
11. Там само. – Оп. 876, спр. 935.
12. Williamson D.G. The Counts Bobrinsky: A Genealogy. – Edgware: James V. Poate, 1962. – 43 p.
13. ЦДАУ. – Ф. 127, оп. 1011, спр. 1515.
14. Там само. – Спр. 3683.

15. Там само. – Спр. 3685.

16. Церковно-музыкальные произведения гр. Бобринского // Киев. епарх. ведомости. – 1896. – № 3. – С. 109–111.

Аннотация. *Елесина Е.А. Церковно-религиозная жизнь на Средней Надднепрянщине в контексте деятельности графов Бобринских. Объяснено место и роль семьи Бобринских в религиозно-церковной среде Средней Надднепрянщины второй половины XIX – начала XX века. Рассмотрены разные аспекты деятельности, в частности строительство храмов, работа по сохранению памятников древности, поддержка церковноприходского образования, обеспечение достойного уровня жизни духовенства.*

Ключевые слова: *графы Бобринские, Смелянское имение, конфессия, духовенство, церковноприходская школа*

Summary. *Yelesina K.O. Church and Religious Life in Serednya Naddnipyrianschyna (Near-Dnipro Ukraine) in the Context of the Bobrinsky Counts' Activity. This article reveals the Bobrinsky family's role in the religious community of Serednya Naddnipyrianschyna in the second half of the 19th – early 20th century. The author highlights various aspects of the family's activity, particularly building churches, ensuring monument preservation, promoting parish church schools, as well as providing decent standards of living for the clergy.*

Key words: *the Bobrinsky counts, Smila estate, confession, clergy, parish school*

УДК 94(100)“1907–1910”

Г.А. Волошкевич

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО СПОЖИВЧО-КООПЕРАТИВНОГО РУХУ НА НАДДНІПРЯНЩИНІ В УМОВАХ РЕАКЦІЇ (1907–1910 рр.)

Досліджено характер, форми та методи державного регулювання споживчими кооперативами Наддніпрянської України в умовах загострення соціально-політичної ситуації в країні. Робиться висновок про формування несприятливих адміністративно-правових умов розвитку кооперації, унаслідок встановлення жорсткого контролю держави над товариствами.

Ключові слова: *споживча кооперація, державна політика, реакція, Наддніпрянщина*

На сучасному етапі історія кооперативного руху на українських землях переживає своєрідний ренесанс – опубліковано чимало монографічних і дисертаційних досліджень, статей, у яких з'ясовано різноманітні аспекти формування та розвитку української кооперації. Серед тем, до яких прикута пильна увага дослідників, важливе місце займає державна політика у сфері кооперативного будівництва, характер та розвиток взаємовідносин центральної і місцевої адміністрації з представниками кооперативного руху. Актуальність означених проблем не викликає сумніву хоча б тому, що від вибору державою форм та методів правового регулювання діяльності кооперативних об'єднань, визначення принципів, на які будуть спиратися чиновники в розбудові своїх взаємовідносин з кооператорами, залежатиме характер адміністративно-правових умов розвитку цього сектору. Як свідчить історичний досвід і дореволюційних, і радянських часів, навіть за найсприятливіших соціально-економічних обставин більшість форм організації суспільства, зокрема й кооперація, не здатні до самостійного ефективного функціонування, забезпечення наявних потреб населення.

Підняті питання неодноразово потрапляли в поле зору науковців. До проблем, пов'язаних із взаємовідносинами царської адміністрації та споживчими кооперативами зверталися на початку 20-х рр. XX ст. українські дослідники П. Пожарський та І. Галант [1]. На сучасному етапі державна політика в галузі кооперативного будівництва знаходить своє відображення у працях В. Половця й Кім Чан Чжина [2]. Водночас, ряд питань державного регулювання споживчо-кооперативного сектору залишаються нерозкритими дотепер.

У запропонованій статті автор ставить за мету відтворити і проаналізувати причини політизації кооперативного руху в післяреволюційний період та адміністративно-правові заходи влади з попередження “антиурядової” діяльності українських споживчих товариств.

Із самого моменту зародження кооперативних організацій політика держави стосовно них, на наш погляд, носила яскраво виражений поліційний характер. Прагнення влади здійснювати постійний нагляд та контроль за товариствами не був випадковим. Тісний